

Отримано: 10 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: leoza10@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-104-112

Зашильняк Л. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни / Л. Зашильняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 104–112.

УДК 94(477)«1939–1945»

Леонід Зашильняк

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано ставлення представників радикального табору українського національно-визвольного руху, очолюваного ОУН і УПА, до Польщі та поляків напередодні й під час Другої світової війни. Показано, що керівники українського руху прагнули скористатись моментом деконструкції результатів Версальської системи устрою в Центральній та Східній Європі, що виникла під час Другої світової війни, і утворити незалежну Українську державність на землях з перевагою українського населення. Спочатку вони трактували Польщу і поляків як окупантів західноукраїнських земель і прагнули звільнити ці землі від них. Після краху Польщі були спроби укласти співробітництво з польським Рухом опору, які, однак, зазнали невдачі через небажання польської сторони визнати український національний рух і його претензії на західноукраїнські землі. Наслідком цього став українсько-польський конфлікт на Волині та в Галичині, який супроводжувався масовими жертвами цивільного населення з обох боків. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного табору під час війни змінювався в залежності від обставин, але у підсумку не привів до успіху через небажання польської сторони піти на жодні поступки прагненням українців до створення незалежної соборної української державності.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, Друга світова війна, ОУН і УПА, українсько-польські відносини, Волинь, Галичина.

Леонид Зашильняк

ПОЛЬСКИЙ ВЕКТОР В ПОЛИТИКЕ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проанализировано отношение представителей радикального лагеря украинского национально-освободительного движения, возглавляемого ОУН и УПА, к Польше и полякам накануне и во время Второй мировой войны. Показано, что руководители украинского движения стремились использовать момент деконструкции результатов Версальской системы устройства Центральной и Восточной Европы, который возник в годы Второй мировой войны, и создать независимую украинскую государственность на землях с преобладанием украинского населения. Сначала они трактовали Польшу и поляков как оккупантов западноукраинских земель и хотели освободить эти земли от них. После краха Польши имели место попытки установить сотрудничество с польским Движением сопротивления, которые, однако, закончились неудачей из-за нежелания польской стороны признать украинское национальное движение и его претензии на западноукраинские земли. Следствием этого стал украинско-польский конфликт на Волини и в Галиции, сопровождавшийся массовыми жертвами гражданского населения с обеих сторон. Польский вектор политики украинского национально-освободительного лагеря во время войны изменялся в зависимости от обстоятельств, но в итоге не привел к успеху из-за нежелания польской стороны пойти на никакие уступки стремлениям украинцев по созданию независимой соборной украинской государственности.

Ключевые слова: украинское национально-освободительное движение, Вторая мировая война, ОУН и УПА, украинско-польские отношения, Волинь, Галичина.

*Leonid Zashkilnyak***POLISH VECTOR IN POLITICS OF UKRAINIAN NATIONAL- LIBERATION MOVEMENT IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR**

The article analyzes the attitude of the radical camp of the Ukrainian national liberation movement's representatives, headed by the OUN and UPA, to Poland and the Poles on the eve and during the World War II. It is shown that the leaders of the Ukrainian movement sought to use the moment of the Versailles system results deconstruction the Central and Eastern Europe's organization, which arose during the World War II and create an independent Ukrainian statehood on the lands with the Ukrainian population's domination. At first they treated Poland and the Poles as occupants of the Western Ukrainian lands and wanted to liberate these lands from them. After the collapse of Poland, attempts were made to establish cooperation with the Polish resistance movement, which, however, resulted in failure due to the reluctance of the Polish side to recognize the Ukrainian national movement and its claims to Western Ukraine. The consequence of this was the Ukrainian-Polish conflict in Volhynia and Galicia, accompanied by mass casualties of civilians on both sides. The Polish vector of the Ukrainian national liberation camp policy changed during the war, depending on the circumstances, but in the end did not lead to success, because the Polish side did not want to make any concessions to the aspirations of the Ukrainians to create an independent united Ukrainian statehood.

Key words: *Ukrainian national liberation movement, World War II, OUN and UPA, Ukrainian-Polish relations, Volhynia, Galicia.*

Немає сумніву в тому, що стосунки України з її західним сусідом в ХХ столітті, а також в періоди найбільшого загострення на міжнародній арені, зокрема в роки Другої світової війни, продовжують чинити значний вплив на свідомість і суспільні позиції людей по обидва боки кордону. Треба відзначити, що за минулий період і українська, і польська історіографії збагатилися низкою нових цінних досліджень, які добре відомі фахівцям. Проте, як видається, в кожній з цих історіографій є свої вразливі невралгічні пункти. У польській історіографії майже незалежно від волі авторів, підсвідомо прослідковується традиційна для «державних» народів недооцінка т.зв. «молодих» націй, у даному випадку української – її згуртованості і самосвідомості. З другого боку, в українській історіографії присутня тенденція вимушеної обставинами абсолютизації національно-визвольного чинника в становленні державної незалежності.

Національна проблема та її розуміння і тлумачення лежать у підстав розгляду цієї теми. У нас немає можливості заторкнутися всі її нервові складові. Відішлемо бажаючих до ґрунтовного дослідження польського вченого Марека Вальденберга, який скрупульозно проаналізував національні ідеї і конфлікти народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у ХХ ст., визначив особливості їх прояву в цій частині континенту, назвав 15 головних причин такого розвитку подій. Наведу тільки один з його висновків: «Визначені вище чинники спричинили значне посилення позиції ксенофобії, котрі певні нації скеровували не тільки проти одної нації, але проти кількох, часом навіть проти всіх сусідів (...) Ксенофобії супроводжувалися негативними стереотипами, котрі їх обґрунтовували і зміцнювали. Ксенофобні почуття вибухали в сприятливих обставинах, особливо в період війн і провадили до різних форм фізичної агресії (...) Опертий переважно на ксенофобії націоналізм nobilitувався і зростав. Націоналістична концепція національної держави (...), що постулювала денационалізацію і дискримінацію національних меншин, чинила чимраз більший вплив на політику державної влади у майже всіх державах» [19, с. 473-474]. Ці висновки рівною мірою торкаються як української, так і польської сторони. Цим ми й обмежимося в теоретичних питаннях.

Варто нагадати, що розбіжності між українськими і польськими істориками (зокрема, під час роботи Міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 1997–2008 рр.) торкалися насамперед того, що, на думку польських істориків, ідеологія і політика ОУН, яка ґрунтувалися на ідеології інтегрального або чинного націоналізму, послужили важливим (якщо не провідним) чинником, який спричинив українсько-польський конфлікт і винищення польського населення на західноукраїнських землях в 1943–1944 рр. Українські ж історики вважали, що таким чинником загострення українсько-польських стосунків була насамперед політика керівних кіл Польщі і польського Руху Опору, котрі за жодних умов не погоджувалися поступитися Західною Україною (або «кресами») на користь українців і тим самим спровокували братовбивчий конфлікт [14, с. 316-317; 19, с. 32-33]. Надалі викладемо лише головні тези нашого бачення питання.

На наш погляд, розглядати ідеологію і політику українського табору в роки перед і після початку Другої світової війни обов'язково треба з врахуванням ширшого суспільно-політичного тла і стратегічних намірів обох сторін українсько-польського протистояння, яке виникло задовго до 1939 р.

Більшість дослідників сходяться на думці, що причини загострення українсько-польських стосунків у XX ст. треба шукати у взаєминах політичних представників двох народів у Галичині – провінції Австро-Угорщини до 1918 р. Саме тут увійшли в конфлікт два національні рухи – польський та український, зіткнулися два «П'ємонти» – центри національного державотворення. Апогеєм його стала українсько-польська війна за Галичину і Львів 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців і включенням теренів Східної Галичини та Західної Волині до складу відродженої Польської держави. Змагання за національну державність різко посилили політизацію українського населення і, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «двигало саме одно цілий західний, протипольський фронт» в загальноукраїнських державницьких змаганнях [7, с. 53].

Після поразки українського національного руху та його майже повного викорінення в СРСР єдиними центрами розвитку української політичної думки залишалися західноукраїнські землі та еміграційні осередки. Збереження елементів демократії в устрої міжвоєнної Польщі створювало певний простір для легальної діяльності українського політикуму як в Галичині, так і на Волині, де впродовж міжвоєнного періоду діяли легальні і напівлегальні та нелегальні українські політичні партії й угруповання, громадські організації, кооперація. Проте на шляху до українсько-польського замирення у міжвоєнний час стояли серйозні перешкоди. Нагромаджений конфліктний потенціал лежав постійним тягарем на свідомості української меншини та її політичних лідерів у Польщі. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ворожнечі й упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з двох сторін досягти українсько-польського порозуміння. Жодна із західноукраїнських політичних партій, включаючи ліві і праві, не погоджувалася визнати легітимним захоплення Польщею Галичини і Волині, а існуючий стан вважали «тимчасовою окупацією». Хоча їхні лідери по-різному бачили перспективи майбутньої долі Західної України і шляхи до створення незалежної держави, але всі вони сходилися в прагненні забезпечити умови для майбутньої боротьби за незалежну Українську державність.

Найвпливовішою політичною партією в українському суспільстві Галичини з 1926 р. стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що його створили різноманітні політичні партії та групи демократичного спрямування. Воно постало з метою насамперед консолідувати український національний табір і подолати наслідки «національної катастрофи» державницьких змагань. УНДО, проголошуючи два провідні ідейні принципи – націоналізм і демократію, – пропонувало консолідувати єдиний національний табір, який відстоюватиме «право нації на самовизначення» і добиватиметься своїх цілей легальними методами [15, с. 112-115]. У 1930-ті роки УНДО пішло на «нормалізацію» відносин з польською владою, сподіваючись певних поступок на користь українців. Проте сподівання УНДО на реалізацію права націй на самовизначення в рамках Польської держави виявились ілюзією і зазнали повного краху напередодні Другої світової війни [17, с. 238-242]. Разом з ілюзіями УНДО втратило й переважні впливи серед західноукраїнського населення. Така ж доля спіткала й політичні позиції українських консерваторів, демократів з Державним Центром УНР та інші право-центристські партії. На політичній арені всі вони поступилося впливам радикальних (читай – революційних) націоналістів.

Унаслідок поразок у боротьбі за національну державність 1918–1920 рр. в середовищі українського політикуму виникла радикальна течія, представлена спочатку Українською Військовою Організацією (УВО, 1920 р.), а з 1929 р. – Організацією Українських Націоналістів (ОУН), яка взяла на озброєння революційну ідеологію «інтегрального націоналізму» й прийняла орієнтацію на Німеччину, яка, на думку її керівників, була єдиним чинником, здатним змінити міжнародну ситуацію в Європі і, тим самим, створити шанс для виникнення хоча б частково незалежної, але соборної Української держави. Орієнтація на «новий порядок» в Європі, який проголосили нацисти, була привабливою насамперед намаганням зруйнувати Версальську систему договорів, яка не залишила місця для низки народів, котрі прагнули самовизначення.

Ідеологія «інтегрального націоналізму» не була особливим українським винаходом, а спорідненим явищем європейських право-радикальних, тоталітарних рухів першої третини XX ст. Її головними ідейними засадами були: віра в націю як найвищу цінність, яка поглинає всі інші; апеляція до містичної єдності всіх особистостей, що складають націю; підпорядкування раціональної думки

емоціональній ірраціональності; наявність харизматичного лідера та еліти, що уособлюють «волю нації»; культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації. Разом з тим, в українському варіанті інтегрального націоналізму можна також знайти елементи ліберальних, демократичних, християнських принципів, навіть якщо учасники руху їх і заперечували [4, с. 6-7]. Новітні дослідження виявили також певні ідеологічні відмінності між ідеологією «чинного націоналізму», творцем якого був знаний політичний теоретик Д. Донцов, та ідеологією інтегрального націоналізму візця ОУН. У формуванні останньої брали участь не тільки прихильники Д. Донцова (С. Ленкавський, С. Охримович), а й представники більш поміркованих націоналістичних кіл еміграції (Д. Андрієвський, С. Демчук та ін.). Не вдаючись у деталі, слід констатувати, що до початку Другої світової війни в ідейному розвитку ОУН спостерігалась еволюція в бік посилення радикалізму, носіями якого були представники Крайової Екзекутиви ОУН в західноукраїнських землях, майбутні прихильники ОУН С. Бандери (ОУН(б) після розколу організації в 1940 р.) [4, с. 16-17; 7, с. 248-252].

Націоналізм як політичний рух у 1929–1939 рр. виріс на найбільш динамічну силу в західноукраїнських землях й в середовищі української еміграції. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що «динаміка націоналізму була настільки сильна, що сугестії його ідей не могли протистояти інші політичні табори». Особливо помітними стали його впливи в Галичині, але й в еміграції цього не уникли практично всі політичні угруповання, за виключенням лівих [7, с. 252-253; 20, с. 160-161]. У підсумку, на кінець 30-х років світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, мав завершений вигляд: його характеризували виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, що спирався на культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над загальнолюдським [4, с. 20].

Не підлягає сумніву, що український націоналізм запозичував ідейні елементи з тогочасних право-радикальних доктрин, зокрема з італійського фашизму та німецького нацизму. Проте, це не дає підстав ототожнювати ідеологію українського націоналізму з фашизмом або нацизмом. Швидше можна говорити про спільні риси різних тоталітарних ідеологій, спрямованих на консолідацію суспільств на базі одної провідної ідеї, що є властивим як багатьом політичним, так і релігійним рухам ХХ ст. Ані расизм, ані антисемітизм не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізму. Він був радикальною революційною ідеологією пригнобленої бездержавної нації, яка намагалася посісти рівноправне місце серед інших європейських народів, акцентуючи увагу на революційних силових методах досягнення мети.

Тепер розглянемо ставлення ОУН до Польщі і поляків. Воно відбите в головних програмних документах ОУН. Перший конгрес ОУН (1929 р.) визначив головне завдання «нового творчого чину» українського націоналізму – створення «Незалежної Соборної Української Національної Держави» через «національну революцію», «усунення всіх окупантів з українських земель» і встановлення «національної диктатури» на всіх «українських етнографічних теренах». Програма передбачала «повне усунення всіх займанців з українських земель» в ході національної революції, визначала «історичних ворогів» України, серед яких на першому місці були Польща та Росія (СРСР), але не конкретизувала способів таких дій [15, с. 324-334]. Події 1930-х років в Польщі показали, що ОУН намагалася всіма доступними методами, включаючи індивідуальний терор, спровокувати «революційну ситуацію» в країні, підготувати українське населення до національної революції, тобто до повстання проти «окупаційної влади». Еміграційний Провід Українських Націоналістів (ПУН) головними «займанцями» вважав Росію і Польщу, проте з огляду на майже повну ліквідацію націоналістичного підпілля в СРСР більше уваги приділяв Польщі. Зрозуміло, що Крайова Екзекутива ОУН в західноукраїнських землях на перший план ставила боротьбу з польським адміністративним апаратом і польським населенням, яке, на думку її керівників, ніколи добровільно не погодиться віддати владу українцям. Один з ідеологів ОУН О. Бойдуник писав, що «нашими ворогами є також ті, з волі яких ці уряди існують, панують, говорячи конкретно в Польщі – поляки, в Росії – росіяни і т.п.» [20, с. 187-188].

Друга світова війна стала випробувальним полем для реалізації радикально-націоналістичної доктрини відбудови незалежної України революційним шляхом і, водночас, кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у ХХ ст. Їй передували фактичний поділ Польщі між Німеччиною та СРСР, зафіксований у відомих Пакті про неагресію від 23 серпня 1939 р. і Договорі про кордони і дружбу між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. Польську державу було ліквідовано, але незалежної української не було створено. Західноукраїнські землі разом із значною кількістю поль-

ського населення були примусово приєднані до Української РСР у складі СРСР. Тепер польське населення західноукраїнських земель опинилося в становищі, подібному до українського в складі Речіпосполитої, і зазнало як національних, так і політичних репресій з боку комуністичного режиму. І український, і польський визвольні рухи опинилися перед проблемою розробки нової політичної стратегії й тактики боротьби за незалежність.

Стратегія польського Руху Опору була розроблена упродовж 1939-1943 рр. й орієнтувалася на відновлення довоєнного *status quo ante bellum* в опорі на західних союзників. Після 1941 р. польський еміграційний уряд і його підпілля в країні (Делегатура і АК) змушені були також рахуватися з позицією Радянського Союзу як члена антигітлерівської коаліції. Українське питання в політиці польського еміграційного табору займало далеко не першорядне місце, в той час як на окупованих гітлерівцями землях Галичини і Волині для місцевого населення воно поступово перетворилося на вирішальне.

Для українського політикуму в еміграції і на батьківщині окупація Західної України Радянським Союзом стала глибоким потрясінням. Його наслідком стала маргіналізація майже всіх українських демократичних партій, які фактично перестали чинити вплив на розвиток подій в українських і західноукраїнських землях. Зокрема, Державний Центр УНР, який будував плани відновлення незалежності України в союзі із західними країнами, в умовах окупації більшості європейських країн опинився в ізоляції. Після початку війни діячі УНР зайняли прозахідну позицію, наголошуючи, що вони є «разом з Францією, Англією і Польщею» [3, с. 84]. Однак їхній вплив на перебіг подій на окупованих територіях був мінімальний.

Натомість на перший план за впливом на населення безапеляційно вийшла ОУН, яка завдяки співпраці з гітлерівцями отримала можливості легальної діяльності на окупованих ними землях. Це стало вирішальним чинником в розробці нею стратегії і тактики боротьби за українську державність, яка знаходила серйозну підтримку серед населення, передусім західноукраїнських земель. Ще перед нападом Німеччини на Польщу у серпні 1939 р. в Римі відбувся II-й Великий Збір ОУН, який схвалив її політичну програму. Поза обґрунтуванням ідеології націоналізму, що виводилася з «унутрішньої природи й традицій Української Нації», програма проголошувала засади устрою майбутньої Української держави, що будуватиметься на принципі «націократії» – владі нації в державі, а фактично – диктатури націоналістичної еліти. У такій тоталітарній державі не планувалося жодних проявів демократії, а ставлення до національних меншин визначалося їхньою позицією щодо націократичної держави. У «Маніфесті Вождя» ОУН (А. Мельника) оголошувалося, що Польща є другим «відвічним ворогом України», тому невдовзі настане хвилина вирішальної боротьби з окупантами [15, с. 399-423].

Подальші події призвели до розколу в ОУН і утворення двох фракцій – бандерівців (прихильників революційної тактики – ОУН(б) на чолі з С. Бандерою) і мельниківців (що залишилися під впливом ПУН – ОУН(м)), кожна з яких діяла за власними планами. Незважаючи на тактичні розбіжності, обидва відлами ОУН виступали за створення УССД, поступово налагодили співробітництво з гітлерівцями з метою пробитися на українські землі й створити там підвалини незалежної державності шляхом «національної революції» [9, с. 20-23]. Обидва відлами створювали збройні формування при німецькій армії, «похідні групи», готувалися до війни Німеччини з СРСР, щоб в її ході шляхом dokonаних актів організувати українську адміністрацію і гуртувати населення для вирішального повстання. Відмінність полягала в тому, що ОУН(м) вважала за необхідне спочатку повернути маси до національних гасел шляхом тривалої пропаганди [8, с. 42-44], а ОУН(б) планувала швидко поставити німців перед dokonаним фактом проголошення Української держави*. Обидві фракції продовжували плекати ілюзії про можливу згоду Гітлера на утворення хоча б маріонеткової Української державності взамін за допомогу українців у боротьбі з більшовицькою Москвою. Обидві течії ОУН відмовляли Польщі у відбудові її державності на західноукраїнських землях, які повинні були увійти до складу УССД. З двох націоналістичних організацій, здається, лише ОУН(м) взагалі відмовляла Польщі в існуванні як окремої держави в гітлерівському «новому європейському порядку». Про це свідчить також діяльність Українського Центрального Комітету (УЦК) під керівництвом В. Кубійовича, що знаходився під впливом мельниківців і намагався розбудувати підстави Української держави на теренах Генерального Губернаторства у 1939–1941 рр. Діяльність УЦК викликала

* У «Політичних вказівках ОУН», схвалених в травні 1941 р., зазначалося, що будувати Українську державу треба, не чекаючи на жодні обставини, щоб «здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни» [9, с. 51-52].

гостру негативну реакцію з боку поляків і польського підпілля, які звинувачували українців у колаборації з окупантом. Бандерівці були більш обережними в цьому питанні.

Польський еміграційний уряд та створюване ним підпілля на окупованих землях у стратегічному відношенні твердо стояли на позиціях антигітлерівської боротьби за відновлення довоєнної Речі-посполитої. В українському питанні він певний час коливався між підтримкою українського національно-визвольного руху в дусі концепцій «прометеїзму», але від 1941 р. був змушений рахуватися з позицією «союзника своїх союзників», тобто СРСР. Тому після початку німецько-радянської війни ідеологи і політики лондонського табору намагалися за будь-яку ціну відстояти східний кордон Польщі до 1939 р. І в цьому відношенні український національний рух виступав перед ним однозначним супротивником.

У квітні 1941 р. ОУН(б) провела біля Кракова свій II-й Великий Збір, на якому схвалила низку постанов, головним змістом яких була «революційна боротьба» за УССД, що спирається на власні сили і «в принципі» відкидає орієнтацію на чужі сили, в першу чергу, «історичних ворогів України». Щоправда ставлення до Польщі, яка на той час припинила існування як незалежна держава, дещо пом'якшилося – головним ворогом було визначено СРСР і «московський імперіалізм», проти якого оголошувався «хрестовий похід» у союзі з усіма поневоленими ним народами. Щодо поляків у постанові наголошувалось, що ОУН буде поборювати ті польські угруповання, котрі прагнуть до «відновлення польської окупації українських земель». Водночас містилася однозначна погроза «скріплення українського характеру тих земель (західноукраїнських – Л.З.) засобами залежними від умовин і політичної доцільності (виділення наше – Л.З.) й прилучення їх до Української Держави, а не до польських земель». Залишаючи на боці декларативність і неясність багатьох програмних положень цієї організації, треба зазначити й м'яко кажучи подвійні стандарти, до яких вдавалися її керівники, приховуючи свої зв'язки з гітлерівцями і водночас розрахунки на їхнє сприяння. Політична програма ОУН(б) була конкретизована в розлогій інструкції «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» (травень 1941 р.), яка докладно визначала дії членів організації після нападу Німеччини на СРСР. Серед численних заходів, котрі передбачалося провести, були й інструкції такого типу: «15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму» [10, с. 135-136]. Треба підкреслити, що йшлося передусім про репресії проти тих, хто чинитиме опір українській адміністрації, а не про переслідування за національною або расовою ознакою.

Після нападу Німеччини на СРСР ОУН(б), не чекаючи рішень створеного в цей час представницького органу Українського національного Комітету (УНК), діяла методом доконаних фактів, проголосивши 30 червня 1941 р. у Львові «Акт відновлення Української Держави». Загальний план бандерівців полягав у тому, щоб, використавши впливові позиції націоналістів у західноукраїнських землях, разом з німцями дійти до Києва й створити там спільно з тамтешніми українцями «центральный суверенный український уряд». Проте німці припинили спроби бандерівців проголосити Українську державність у Львові, а також пізніше намагання мельниківців створити українські державні органи у Києві. Стало зрозуміло, що розрахунки на Гітлера зазнали повного краху. Найшвидше це усвідомили бандерівці: вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН(б) вони вирішили «розгортати проти німців свою національно-визвольну війну» [12, с. 259-260]. Але розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла значний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії ще провадили переможні бої на Сході й представляли собою могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН(б) внесли дезорганізацію в середовище її керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. I-ша конференція ОУН(б) ухвалила рішення не вступати в конфлікт з німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації. Фактично, це означало продовження легального співробітництва з окупантами. І тільки у 1943 р. ОУН(б) зважилась на оголошення війни гітлерівцям [9, с. 75-89, 90-102]. Проте з кінця 1941 р. бандерівці розпочали підготовку до майбутнього повстання, і це не було непомічене гітлерівцями, котрі в своїх документах називали їх своїми ворогами, вдавалися до арештів і розстрілів. Починаючи з 1942 р. в документах німецьких спецслужб бандерівці проходять під назвою «українського руху опору» [13, с. 145].

Слід також коротко зупинитися на ставленні українських націоналістів до поляків і польського питання в цей період (до 1943 р.). Після початку переслідувань українських націоналістів гітлерівцями у серпні – жовтні 1941 р. за їхньою ініціативою відбулося чотири зустрічі представників укра-

їнських політичних кіл з діячами пролондонського польського підпілля, на яких обговорювалися питання можливого співробітництва в боротьбі проти Німеччини. Українці висували тільки одну умову – визнання Української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк не готова була погодитися. Постанова II-ої Конференції ОУН(б) в квітні 1942 р. окремим положенням оприлюднила ставлення українського національно-визвольного руху до поляків і Польщі. Тут говорилося про «злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західньо-Українських Землях» і, водночас, містилося застереження проти «антиукраїнських інтриг» [9, с. 69-70]. Проте і подальші спроби досягти якогось порозуміння між українцями і поляками під гітлерівською окупацією в 1941–1943 рр. не принесли позитивних результатів.

Не зустрічаючи розуміння з боку польських політичних чинників, провідники ОУН(б) приступили до рішучих дій із забезпечення умов для здійснення національної революції і створення УССД, розбудовуючи власні збройні сили насамперед на Волині і Поліссі. Переломове значення в розвитку українського національного руху, як видається, мала Військова конференція ОУН(б), що збиралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН(б) і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і радянських військ [5, с. 13-15]. Розбіжності між прихильниками і противниками активної збройної боротьби проти гітлерівців було остаточно подолано на III-ій Конференції ОУН(б) (тоді вже ОУН-Самостійників-Державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу м. Олеська на Львівщині. У її постановах стверджувалося, що українці ведуть боротьбу як проти німців, так і проти більшовиків (проти «двох ворожих імперіалізмів») за УССД й готові до співробітництва з усіма, хто визнає Українську державність на «етнографічних територіях», але будуть поборювати будь-які «імперіалістичні намагання». Хоча Польща в документах конференції не згадувалася, проте було зрозуміло, що ОУН(б) готова співпрацювати лише з тими, хто визнає її візію майбутньої України. Конфлікт з польським Рухом Опору став невідворотним.

Відомо, що тільки після III-ої конференції ОУН(б) приступила до розбудови Української Повстанської Армії (УПА), насамперед на Волині та Поліссі. Приблизно в цей час (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН(б) очевидно схвалило негласне рішення про проведення «антипольської акції» на Волині та Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль «п'ятої колонії» в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами. Донині не знайдено прямих документів, котрі б свідчили, що провідникам ОУН і УПА йшлося про винищення «всього польського населення» Волині та Полісся (а потім Галичини). Хоча зіткнення і сутички між українськими та польськими підпільними силами спостерігалися й раніше, однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони за підтримки місцевого українського населення чинили скоординовані напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Нині відомо достатньо багато непрямих доказів планування і здійснення «антипольської акції» ОУН і УПА. Дії ОУН і УПА набирали сили в 1943 р., щоб потім перекинутися на Галичину і т.зв. Закарпаття (землі на захід від Бугу і Сяну). Польське підпілля відповідало відплатними акціями, знищуючи українські села. Розгорілася справжня локальна війна, в якій перевага в людських ресурсах була на боці українців.

Головну роль в ініціюванні «антипольської акції» відіграла ОУН(б). У період створення УПА на Поліссі та Волині, який припав на весну 1943 р., керівники ОУН(б) спочатку не розраховували на боротьбу проти поляків. Матеріали III-ої конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) визначали головними ворогами українського руху Москву і Берлін. У ході створення УПА виник і «третій фронт» проти поляків, зумовлений тим, що польський Рух Опору, знаходячись у трикутнику протистояння: гітлерівці – червоні партизани – українці, був змушений виконувати вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду. Документи свідчать про те, що перші напади на українські поселення на Волині від початку 1943 р. чинили польські боївки, намагаючись не допустити консолідації українського підпілля і розгортання українського визвольного руху [див.: 1, с. 113-132]. Бандерівці доклали величезних пропагандистських зусиль, аби переконати населення і ширшу громадськість, що ініціаторами конфлікту була польська сторона, котру вони звинувачували в колаборації з гітлерівцями й радянськими партизанами. Очевидно, що останнє мало місце, як і

співробітництво українців з окупантами. Але з цього не можна було переносити вину на весь народ. Зрештою, цим грішила й польська сторона.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри і ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речіпосполитої, незважаючи на прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон'юнктуру, плануючи діяти методом «доконаних фактів». Такий розвиток подій був відбитий у плані «Бужа» («Буря»), розробленому і затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Але це тільки підлило масла у вогонь і українсько-польські сутички перекинулися на Галичину і Закарпаття.

Керівництво ОУН(б) й саме було налякане масштабами українсько-польської війни, що розпочалася на Волині навесні 1943 р., не очікувало такого потужного опору з боку польського підпілля і радянських партизанів. У керівних колах організації поширилися думки про потребу ревізії ідеології і політичної програми з метою усунення деяких найбільш недемократичних положень, котрі обмежували впливи націоналістів серед українського населення та інших національно-визвольних формувань [6, с. 72]. Ревізія політичної програми була проведена на III-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН(СД) (21-25 серпня 1943 р.). Політична програма організації набула демократичних рис за рахунок підсилення соціальних положень програми, відмови від тоталітарної риторики тощо [4, с. 28-32]. Вона проголошувала боротьбу з усіма «імперіалізмами», насамперед більшовицьким і німецьким. Окремим пунктом проходило положення про польську «імперіалістичну верхівку», яка є прислужником чужих імперіалізмів і «намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український народ». Разом з тим, містився заклик ліквідувати «всі другорядні фронти» і співробітничати з «народними масами сусідніх народів» [9, с. 117-120]. Проте здійснити такий поворот в умовах війни було неможливо... Спроби ОУН і УПА, починаючи з кінця 1943 р. досягти якоїсь угоди з польською стороною, закінчилися провалом, війна тільки розгорялася, польське підпілля підтягнуло нові загони АК, щоб протистояти ОУН і УПА. Але найголовніше – з'явився новий супротивник – Червона армія і війська НКВД. Конфлікт набував рис війни за територію.

У липні 1944 р. активними політичними представниками України була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), яка взяла на себе представництво національних інтересів українців в боротьбі за незалежну державність. В її документах знайшла відображення нова міжнародна ситуація, що склалась наприкінці війни, і прогнозувала поневолення радянськими окупантами не тільки українського, а й інших народів Центральної Європи. У цих умовах представники українського національно-визвольного руху закликали всіх сусідів, у тому числі поляків, об'єднати зусилля в боротьбі з новими окупантами. В «Універсалі УГВР» з липня 1944 р. зазначалося: «Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу. Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі» [16]. А часопис УГВР «Самостійник» у 1946 р. писав, що відносини з поляками «не були такими, як могли бути і як цього вимагали життєві інтереси обох народів», тому що поляки тривалий час перебували під впливом шовіністичної пропаганди своїх «імперіалістичних кіл» і тільки зараз починають усвідомлювати потребу мирного співжиття і співпраці з українцями. Проте, як писав часопис, «протверезіння не наступило зразу і що воно сьогодні ще не є загальне» [11, с. 59]. Ці слова, написані ще 1946 р., зберігають, на жаль, актуальність до наших днів.

Висновки. Друга світова війна і пов'язані з нею міжнародні обставини поставили під знак запитання політичну конструкцію Центральної та Східної Європи, збудовану після завершення першого світового конфлікту ХХ ст. У річищі тоталітарних тенденцій, характерних для програм розв'язання європейських соціальних і національних проблем, в українському національно-визвольному русі взяли гору радикальні національно-визвольні сили, що пов'язували вирішення українського питання зі зміною status quo в Європі, зокрема внаслідок реалізації гітлерівських планів запровадження «нового порядку» на континенті. Коли став очевидним провал планів ОУН здобути незалежність за сприяння Німеччини, українські націоналісти висунули і почали втілювати в життя програму боротьби проти всіх ворогів незалежної Української держави і, як майже всі поневолені народи континенту, із застосуванням антигітле-

рівського повстання, поєднаного з національною революцією. Польща і поляки у політиці провідних кіл українського національно-визвольного руху після поразки змагань 1918–1923 рр. займали місце ворога і окупанта частини українських земель. У стратегії УВО і ОУН вони, поряд з Росією-СРСР, виступали загарбником і окупантом й тому передбачалася боротьба з ними всіма доступними засобами. Після початку війни поляки опинились у ситуації, подібній до українців. Проте спроби української сторони утворити з поляками спільний фронт проти гітлерівців і більшовиків наштовхнулися на великодержавні позиції керівників польського Руху Опору, які прагнули будь-що зберегти в складі відбудованої Польщі західноукраїнські землі без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, котрі пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині ХХ ст. Опинившись перед обличчям трьох ворогів (СРСР, Німеччини і Польщі), відмови польської сторони визнати українські незалежницькі змагання і в умовах розгортання національного повстання, провідники ОУН і УПА були змушені розпочати збройну боротьбу за опанування території західноукраїнських земель. Оскільки польський Рух Опору зі свого боку готувався до опанування цих теренів і створив на них потужне збройне підпілля, боротьба між двома визвольними рухами набула рис українсько-польської війни («третій фронт»), під час якої як з українського, так і польського боку мали місце антигуманні дії, що спричинили масову загибель цивільного польського та українського населення. Певні антипольські прояви в ідеології та політичних програмах українських націоналістів не дають підстав вважати їх головною причиною українсько-польського збройного протистояння, яке, на нашу думку, було зумовлене насамперед конфліктом національно-політичних інтересів українського і польського національно-визвольних рухів у боротьбі за державну приналежність західноукраїнських земель, конфлікту, який розпочався ще на початку ХХ ст. Відповідальність за радикальний характер цього протистояння несли насамперед провідні політичні сили з українського і польського боків, які не змогли досягти розумного компромісу на засадах демократії. В умовах ХХ ст. – «століття екстремізму» за визначенням Е. Гобсбаума [2] – цей конфлікт не був поодиноким явищем в історії більшості європейських країн.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщук Я.В. До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.). *Український історичний журнал*. 2016. №1. С. 113-132.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991. Київ, 2001. 544 с.
3. Ільюшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. 314 с.
4. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Київ, 2003. 64 с.
5. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 288 с.
6. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. Львів, 2000. 304 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. *Його ж. Історичні есе. В 2-х тт.* Київ, 1994. Т. 2. 578 с.
8. ОУН у війні 1939–1945. [Б.м.в.], 1946. 110 с.
9. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. [Мюнхен], 1955. 368 с.
10. Патриляк І.К. Військові плани ОУН(б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) *Український історичний журнал*, 2000. № 2. С. 127-138.
11. *Самостійність. Орган Української Головної Визвольної Ради (УГВР)*. 1946. Число 1. 106 с.
12. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. 468 с.
13. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Зібрав і впорядкував В. Косик. Львів, 1998. Т. 2. 384 с.
14. Україна – Польща: важкі питання. Варшава, 1999. Т. 4: матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / Відп. ред. М. Кучерепа. 348 с.
15. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник, [Б.м.в.], 1983. Т. II. 426 с.
16. Універсал Української Головної Визвольної Ради. URL: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/doc0203_u.htm.
17. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету 1937–1939 років). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Львів, 1994. Т. 228. С. 207-248.
18. Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945) / Opracowanie red. R. Niedziałko. Warszawa, 2003. 184 s.
19. Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei. Warszawa, 2000. 500 s.
20. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003. 434 s.